

ГЛАСНИК

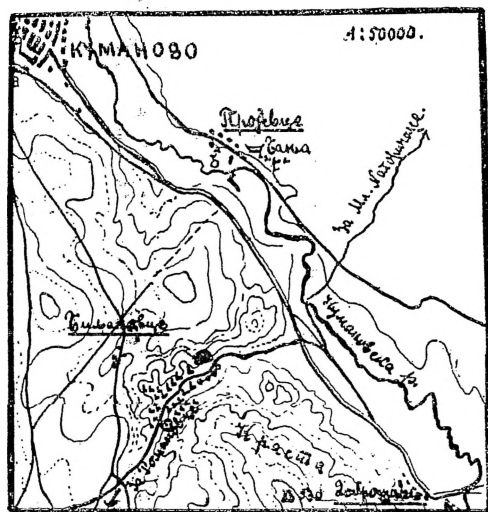
СКОПСКОГ НАУЧНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XII, Д. Н. 6.

СКОПЉЕ, 1932 ГОД.

НОВИ ТРАГОВИ МИТРИНА КУЛТА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ¹

Један од најбољих познавалаца митраизма Fr. Cumont, на крају свога дела *Die Mysterien des Mithras* (Берлин 1923), дао је прегледну карту локализације свих до сада откривених несумњивих трагова обожавања Митре. У колико се тиче Балканског Полуострва, падају у очи многобројни наласки у његовом северном делу, док су јужно од линије Скадар — бугарско-турска граница на Црном Мору, од прилике, забележена свега четири места у којима су нађене Митрине култне слике, и то: у Грчкој три места (Патрас, Пиреј и острво Андрос у Великим Кикладима), а четврто у Јужној Србији: код Прилепа, где је бугарски археолог Кацаров за време светског рата открио један митреј, који је, на жалост, доцније уништен.² Што се тиче самих митреја, наласки су још оскуднији: на целој Балканској Полуострви, поред поменутога код Прилепа, откривен је још само један у близини Дубровника. — Ми смо у прошлој књизи овога часописа (*Гласник Скопског научног друштва*, књ. XI, Одељење друштв. наука, 1931 год. стр. 228) приказали један нов фрагмент за који држимо да припада Митриној култној слици, а сада смо у могућности да прикажемо још неколико важнијих налазака из ове области: три нове култне слике и поуздане остатке једнога малог митреја. И овде је, као и у највећем броју археолошких открића, случај играо главну улогу: један мештанин из Куманова, трагајући за закопаним благом, наишао је на остатке „цркве са неким чудним иконама, које и личе и не личе на Светога Ђорђа“. На прву вест о овоме открићу, управник Музеја Јужне Србије, господ. Др. Радослав Грујић, упутио ме је на лице места, где сам у друштву са г. Игором Павловим, професором из Куманова, прегледао ископине и узео најпотребније податке;³ а доцније смо довршили откопавање, које су сељаци отпочели, и направили дефинитивну скицу митреја.

Сл. 1. — Географски положај кумановског митреја.

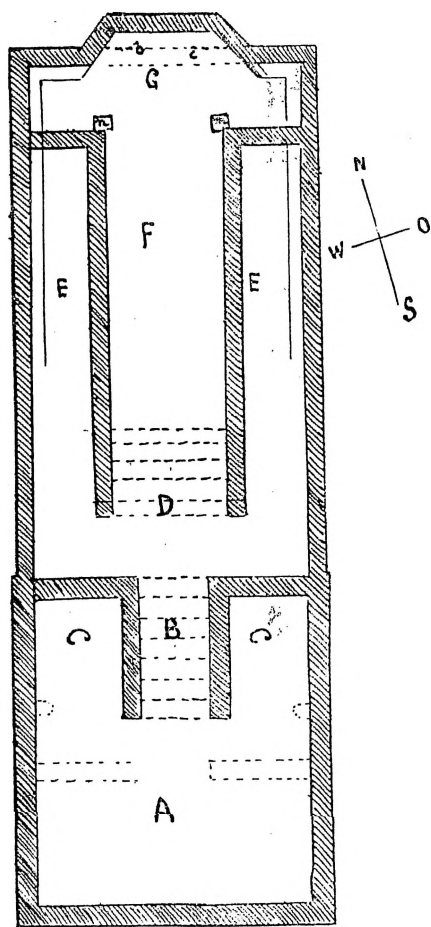
- храм.
- трагови римског пута.
- LLL трагови насеља.
- ⊙ стари резервоар.

¹ Господ. Др. Никола Вулић, проф. универз. прегледао је рукопис и дао нам многе корисне напомене и обавештења, на чему смо му врло захвални.

² Kazarov, Ein Mithrasdenkmal in Makedonien, Arch. Relig. XX, 236.

³ Господ. Игор Павлов, обавестио је јавност о открићу митреја; он нам је дао првобитну скицу храма, а уз то нам је помогао да се нађени објекти откупе за Музеј Јужне Србије.

То место посетио сам први пут 1931 год. Тада ме је позвао г. Тодор Крстић, четнички војвода из Куманова, да прегледам неке ископине на његовом имању, које се налази са обе стране сеоског, добро очуваног пута,⁴ који се код села Романоваца одваја од главног пута Скопље — Врање и, идући згодном удолином северним подножјем брда Красте, силази на друм Куманово — Доброшане. Тражећи воду, г. Крстић је у стени, на дубини од неколико метара, наишао на резервоар, који је у ствари био један велики питос;

Сл. 2. — Митреј из Хедернхајма.

A пронаос са колонадом. — CC сакристија. — D вестибил. — EE седишта са стране-подије. — F простор за свештеника. — G апсида са светим сликама; m, n олтари Солу и Луни.

а у непосредној близини откривени су и темељи старих грађевина. Око 500 м. ниже овога места, спуштајући се кумановско-доброшанском путу, откривен је митреј. Овде је сва ближа околина посејана комадима старог црепа, цигље, малтера, разних комада од земљаних судова и т. д., док је једно мало веће долиנסко проширење пуно темеља од старих зграда. Ту су откривени и трагови старог пута, по свој прилици Skupi — Pautalia, који је затим прелазио Кумановску реку код Пројовачке бање (где су такође налажени црепови, цигље, гробови) и ишао преко старог Жеглигова даље.⁵ Једна околност пада у очи: идући долином од доброшанског пута ка Романовцима, после 1½ км. наилазимо на митреј, и то са десне стране пута, формално укопан у стрму падину Красте, па тек онда настају многобројни и несумњиви трагови насеља; испод митреја их нема, и ако је долина и доле плодна и врло добро наводњена, па чак и боља за насеље.

Сви до сада пронађени митреји архитектонски се у главном подударају; одступања нису велика, а често пута су изазвана и самом природом места. Ради поређења на сл. 2 дајемо основу митреја из Хедернхајма,⁶ а на сл. 3 је основ нађена митреја код Куманова. — Као што се види, главни простор у храму је правоугаон са мало уздигнутим апсидним додатком на једној страни, где је стајао свети рељеф (b—c, сл. 2; b₁—c₁ сл. 3). Дуж зидова и са једне и са друге стране била су *podia* (EE сл. 2, E₁ E₁ сл. 3), тј. једна врста уздигнутих банака, широких око 1.50 м., на којима су верни за време богослужења клечали или лежали (— све димензије нашега митреја дате су на цртежу). О таваници не можемо ништа поуздано рећи, пошто није очувана, али је по

свој прилици била озидана на свод, да би се означио небески свод. Апсида и велики простор између подија (F и F₁) беху резервисани за свештенослужитеље. Према саопштењу г. Павлова, пред апсидом су нађени трагови огњишта (o, сл. 3) укопаног у земљу, ограђеног и поплочаног великим црвеним опекама; ту је поред пепела нађено и животињских костију. Улаз у храм био је на супротној страни. Кроз врата се улазило у прилазе (A, A₁), па се степеницама (B, B₁) силазило у прави храм, крипту. У крипти је опет једна врста степеница (D, D₁), које заузимају целу ширину простора који се

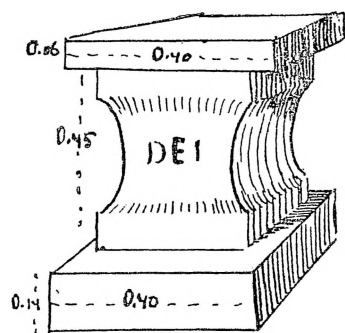
⁴ Код мештана познат под именом „Стамболски пут“.

⁵ Тај је пут и данас у употреби.

⁶ Fr. Cumont, Die Mysterien des Mithras, p. 138.

дели на три дела: два подија са стране и централни део. Из приложених основа и описа јасно се види, да се наш митреј готово подудара са хедернхајмским. Као веће одступање могло би се узети само отсуство и трагова колонадама у пронаосу, које се налазе у Хедернхајму. Како се пак храм налази у веома стројој падини, то је апсида са суседним деловима у приличној дубини — око 2 м.; а идући даље ка излазним вратима делови храма су све плиће укупани тако, да се сама врата налазе готово на површини земље. Отуда би се могло закључити да је храм само делимично био укопан у земљу, можда нешто дубље него што то данас изгледа, пошто се он налази на месту јако изложеном ерозији са стрмених страна Кресте. У северо-западном делу нисмо могли на једноме месту утврдити трагове зидова, вероватно да су уништени неразумним копањем пре нашега доласка. Висина очуваних зидова варира од 0.50—1.20 м; најбоље су очувани спољни зидови. Сам начин зидања је врло прост: необрађено камење са понеким уметнутим редом широких римских цигаља, и све то слеplено обичним блатом. У унутрашњости је нађен и један жртвеник (м₁ сл. 3 и сл. 4) од лепо обрађеног слатководног кречњака; за базу и поклопац имао је четвртасте плоче од зеленог пешчара. На прочелној страни жртвеника види се доста читко исписано: DEI, што би требало попунити: Naturae Dei. — Неповољно годишње доба (месец јануар) није дозвољавало копање у већем обиму по околини храма, а оно би можда могло дати још интересантних налазака, пошто се свуда налазе остаци земљаних судова, трагови огњишта и т. д.

Као што смо у почетку поменули, нашли смо три култне слике при митреју

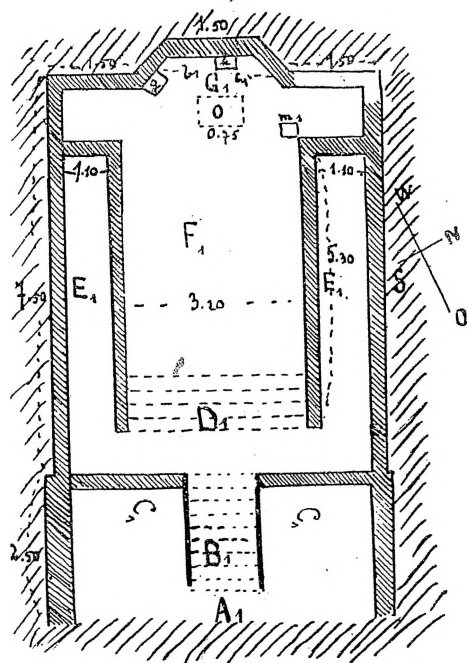

Сл. 4. — Жртвеник митреја.

код Куманова; од којих је она на сл. 5 најважнија и најинтересантнија. Рељеф је њен сразмерно велики⁷: дужина 0.60, ширина 0.45, а дебљина 0.02—0.03 м. Изгледа, према величини, да је он био централна култна слика у нашем митреју. Рађен је од белог крупнозрнастог мермера и ња јошг. На жалост доста је оштећен, нарочито централна слика, али су нам зато боље очуване слике у горњем луку и доњем фризу. При тумачењу слика служим се Симонт-ом идући редом, почевши од десног угла горњег лука, од слике до слике; а о централној слици говорићу напоследку.

Прва слика биће по свој прилици биста Сола, који присуствује чудесном рођењу Митрином (сл. 6).

Друга слика представља рођење Митрино. То је младић, наг до прсију и излази, односно рађа се из стене (γενεθς εκ πέτρης). На глави је за њега ка-

Сл. 3. — Митреј код Куманова.

A₁ пронаос. — B₁ степенице. — C₁ сакристија — D₁ улаз у крипту. — E₁ подије — F₁ простор за свештенике. — G₁ апсида — g, место где је нађен рељеф са сл. 6. — h, место где је нађен рељеф са сл. 5. — m₁ олтар. — o, огњиште.

⁷ По г. Балд. Сирији већина рељефа овога типа не прелази димензије 0.30 × 0.24 — Види: Развитац Митрине култне слике у дунавским областима, Старинар 1925, стр. 49.

рактеристична фригијска капа; у десној руци уздигао је мач, његово обично оружје, а у левој буктињу, симбол светлости.

На трећој слици виде се две усправљене људске прилике једна иза друге, а од претходне слике одвојене су дебелим испупченим луком. Веро-

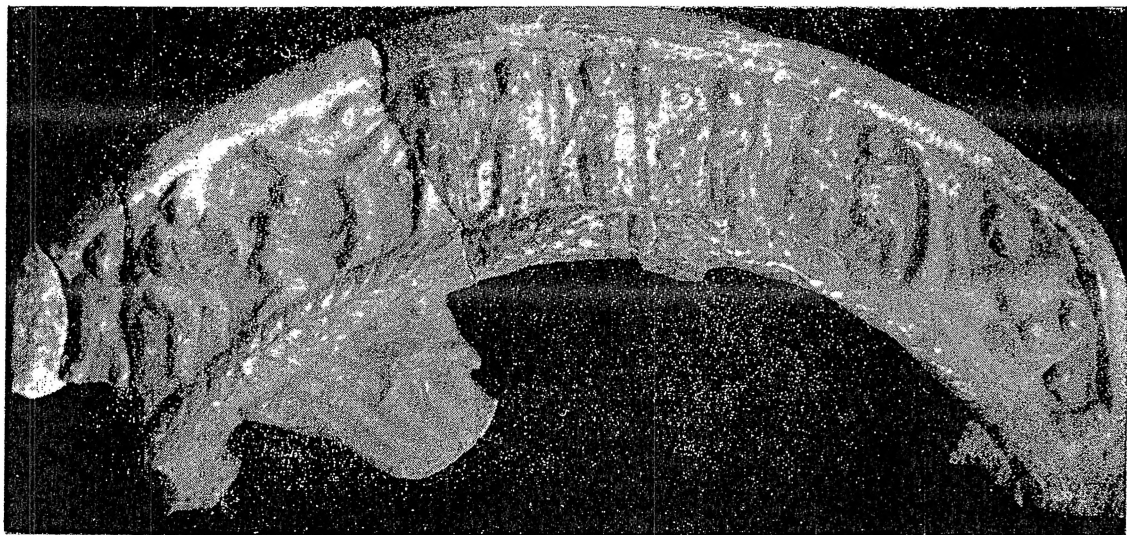

Сл. 5. — Главна култна слика у рељефу.

јатно је, да ова два лика престављају пастире, који, иза стене сакривени, посматрају чудесно рађање новог бога.

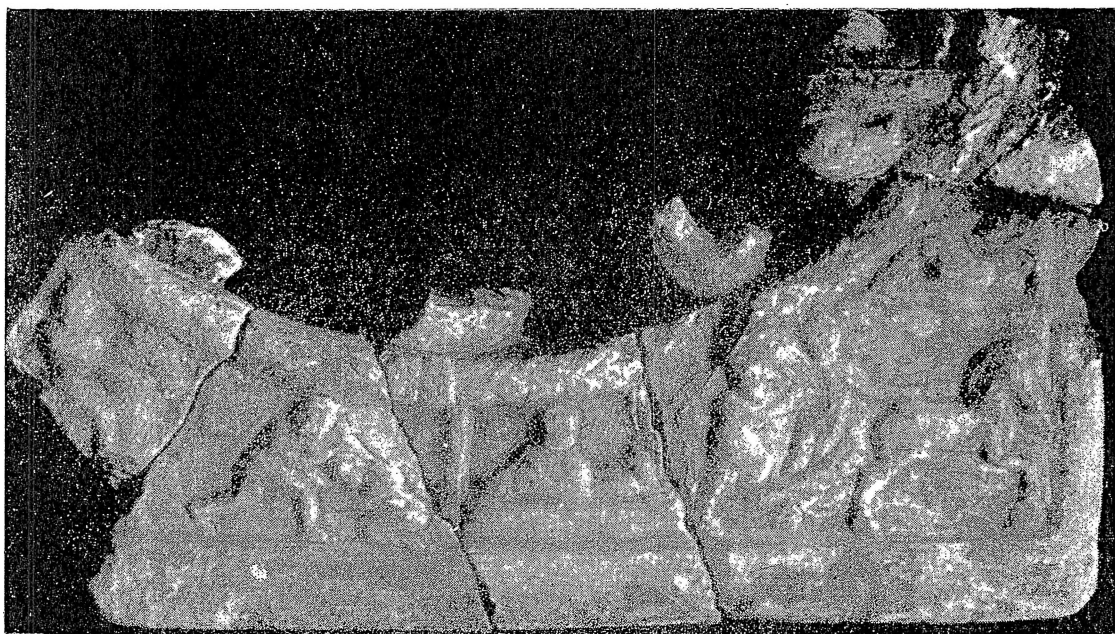
На идућој слици дата је прилика слабо одевена и са, рекли бисмо, шиљастом капом; у десној на ниже опруженој руци држи неки округао предмет, који му допире до струка. Ова слика веома потсећа на Атиса, врло

сличног ономе из Ватикана⁸, који у десној руци држи тамбурин, а у левој педум. На стубу поред њега обешене су цимбале. Кад је, на име, под утицајем семитског култа соларни хенотеизам постао владајућа религија у Риму, Атис се почео сматрати сунчаним богом, који је пастир звезда (отуда има

Сл. 6. — Горњи фриз главне култне слике.

pedum). — Он је у то доба идентификован и са Бахусом и са Паном и са Озирисом и са Митром. — Новопосвећени примали су свете дарове из тамбурина.

Сл. 7. — Доњи фриз главне култне слике.

Даља слика приказује мушкарца огрнутог химатионом; у левој руци уздигнутој држи неки дугачак предмет налик на копље, а десну је оборио на ниже држећи такође неки предмет. Идуће две фигуре имају исти став,

⁸ Chiarmonti, Vatic. Mus., таблица 81.

али им је одело различито. Није лако одлучно рећи кога оне престављају. По једном мишљењу то би била нека божанства: Телус, Тихе, Хронос⁹. По другом тумачењу то би били пастири, који су дошли у пећину да виде новог бога, да му се поклоне и да га обдаре. Предмети у десним рукама били би дарови, а у левим обични пастирски штапови. Ако би ово тумачење било тачно, онда би она мала животиња у горњем делу лука, лево од њих, престављала вола за јаслама у пећини, у којој се родио Митра.

Идуће три фигуре чине целину. Митра је овде, изузев фригијске капе, дат потпуно наг и престављен у моменту када пушта стрелу из лука према једној стени. На месту, где је ударила стрела у камен, потекла је вода, коју један човек, у клечећем ставу, захвата обема рукама и пије. Позади Митре је друга прилика, која стоји и додирује га рукама; по свој прилици моли га да својом моћи створи воду. На овој слици је, дакле, Митра божански стрелац, који ударом стреле у стену или облак даје воду осушеној земљи. Али није само сушом, већ, по старом иранском веровању, Ариман је хтео и потопом да уништи живот на земљи. На ово би нас могла опомињати и слика онога бика у горњем луку, (ако не бисмо усвојили раније тумачење): бик би био једино живо земаљско биће које се спасло од потопа; њега ће Митра заклати, па ће бикова крв оплодити земљу. Fritz Saxl мисли да је рељеф поменуте животиње остатак зодијачког круга, који у многим споменицима окружава рељеф¹⁰; истина и он каже да ово тврди са резервом. — Ради потпуности додајемо, да је на дну лука по свој прилици била биста Луне, као пандан оној Сола.

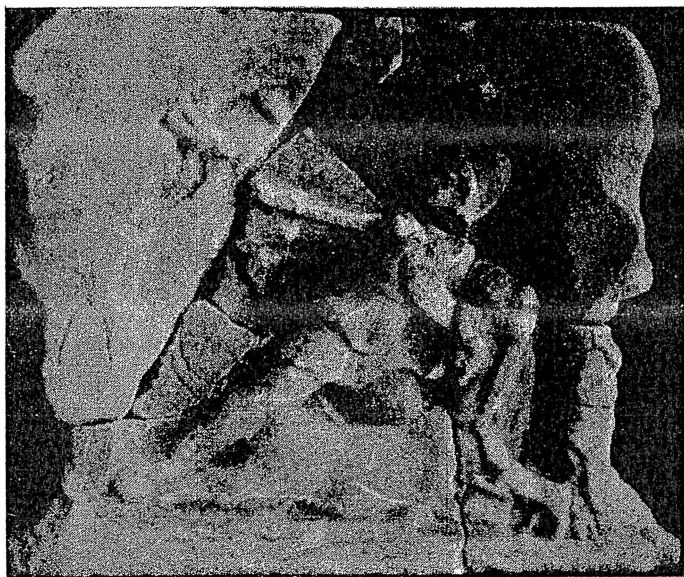
Фриз испод централне слике такође је испуњен малим сликама (сл. 7). По правилу овај се фриз не налази код Митриних рељефа у западној Европи — код слика тзв. рајнског типа; фриз са рељефима главна је одлика дунавског типа Митриних култних слика. На многобројним споменицима, па и на нашим, већи део слика из фриза, престављају сцене у којима се јављају заједно Митра и Сол. Биће да све ове слике престављају епизоде једне легенде, али је врло тешко међу њима похватати ред и тачно реконструисати драму, која се одиграва између ова два бога. Прва слика са лева на десно преставља Митру на коњу, што није редовна појава на оваквим култним сликама. На другој слици престављена је борба Митре са Солом. Трећа слика је заједничка гозба Митре и Сола у знак њиховог измирења. Слика четврта преставља како Сол, после свих успешно свршених херојских подвига на овоме свету, узима Митру у своја ватрена кола — Сол је напред, а Митра позади — и води га у царство бесмртности, на небо, одакле ће он и даље штитити честитост и поштење. Кола су у трку према Океану, који горе лежи — лик се једва распознаје — и вреба на Митру да га уништи, али је благодарећи Солу ова опасност избегнута и Митра одлази на небо. — Додајемо још да се на доста места налазе трагови црвене и зелене боје, којима је рељеф био обојен.

Централна и најважнија сцена, убијање бика, овако је приказана: Пошто се, по правилу, ова сцена одаграва у пећини, она је дата у едикули и испод лука, што треба да симболише пећину. Кад је култ Митре пренет у Вавилон, он је тамо примио многе елементе халдејског веровања, а на првом месту обожавање звезда. Овим се тумачи круг зодијака, који се код неких култних слика јавља на доњој ивици лука. На нашем рељефу место зодијака дошао је стилизован венац. Исти такав венац замењује и бочне пиластре, те тиме добијамо још један доказ о припадности нашега рељефа дунавском типу, пошто су код рајнског типа са стране широки пиластри испуњени ситним сликама у четвртастим оквирима. Од централне слике у главном недостаје нам један од носача буктиња и пас. И ако недостаје глава, Митра се лако

⁹ *Encyklopaedia Britanika*, Mithras.

¹⁰ Fritz Saxl, *Frühes Christentum u. spätes Heidentum*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 1923, стр. 84.

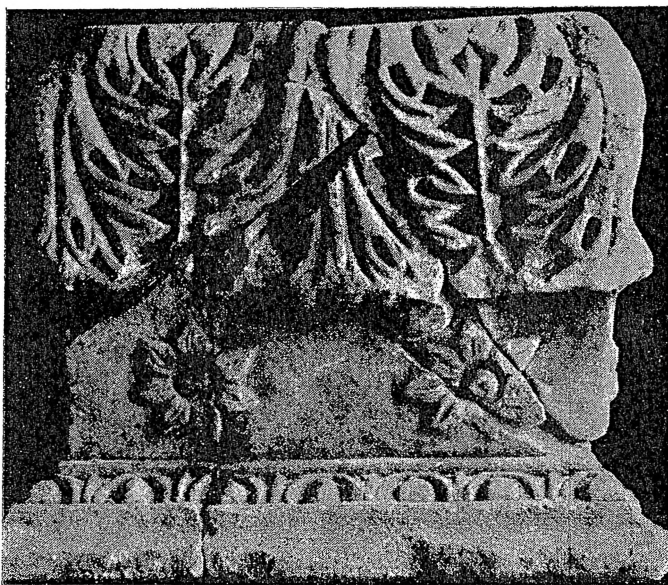
распознаје по карактеристичној ориенталној ношњи и хламиди, од које се сачувао само један део везан за горњи лук. Од леве руке, којом је ухватио бика за ноздрве, очувана је само шака, док је десна скоро цела, и она држи мач, до половине забоден бик у плећа. Бик је под притиском Митриним поклекао, а дат је у доста лепој обради, премда му врат изгледа нешто дужи него што би требало. На грудима биковим виде се нека испупчења, што ће можда бити остаци ногу од пса, који напада бика. Испред њега стоји усправно са доле укрштеним ногама један од носача буктиња; десна рука, у којој треба да буде буктиња, недостаје, док у левој у лакту превијеној држи лук од стреле, што је такође ређи случај. Нарочито је лепо замишљена и изведена змија: дата је у огромној величини тако, да испуњава цео простор између фриза и централне слике, и тако је изувијана да додирује час горњу сцену, час фриз и на тај начин ојачава и одржава везу између ових делова; није цела очувана, али се

Сл. 8. — Друга култна слика.

управо испод ране, од чије ће крви да се напије и тиме оплоди. Напоследку ту је и Аполонов гласник гавран, који се доста тешко распознаје, јер је стављен међу боре Митрине хламиде.

Друга култна слика (сл. 8 и 9) од истог је материјала као и прва: дужина и ширина износе по 0.32 м., дебљина у основи 0.08, а при врху 0.03 м. Нађена је код лев. г. угла апсиде (С₁ сл. 3). Обрађена је са свих страна и док је на предњој страни рељефно престављена сцена жртвовања бика, дотле се на полеђини и обема бочним странама налазе чисто орнаменталне преставе. Има много вероватноће да слика и орнаменти нису савремени; можда је за каснији Митрин

Сл. 9. — Орнаменат на полеђини друге култне слике.

рељеф употребљена једна половина каквог капитела. На постелу оздо налазе се две мале рупе за причвршћивање било првобитног капитела, било касније израђене култне слике. — И ова је слика изломљена, али су сви делови ту и дају се лако саставити. Митра је и овде у обичној ношњи са хламидом и фригијском капом, левом ногом притиснуо је бика у леђа и оборио

га на земљу. Левом руком, од које се сачувала само шака, држи бика за ноздрве, док му десном забада нож у плећа. Пред биком је пас, пратилац Митрин, који помаже господару у тешкој борби. Он је предњим ногама скочио на бика и уједа га близу места на коме је заривен нож. Испод

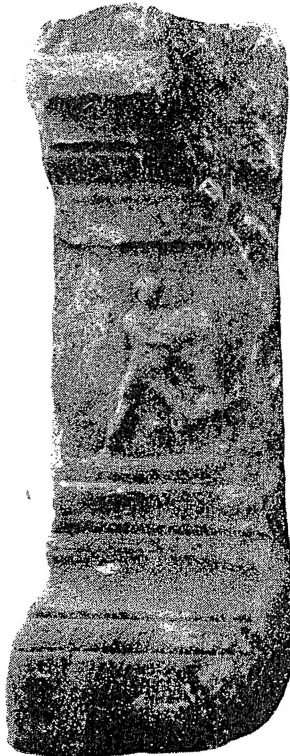
Сл. 10. — Фрагмент треће култне слике.

бика пружио се велика змија и приближује се тамо, одакле ће потећи крв из ране. На левој страни је гласник гавран у лету. Положај Митрине главе је мало необичан: место да гледа у жртву и удешава што боље ударац, он је окренуо главу према гаврану; он, дакле, слуша заповест о клању жртве, коју му Аполон преко гаврана саопштава. Цела композиција и овде дата је у едикули, симболу пећине. Више Митрине главе, у лево, израђен је полумесец; можда се тиме хтело преставити да се цео догађај одиграва ноћу. Са обе стране едикуле, али изван ње, налази се по једна невешто урежана шара конусног облика са зракастим кругом на врху. — Овај додатак није познат код Митриних рељефа; можда се оним зракастим кругом хтела да представи светлост сунца. — И полеђина и бочне стране су, као што напред поменуемо, без

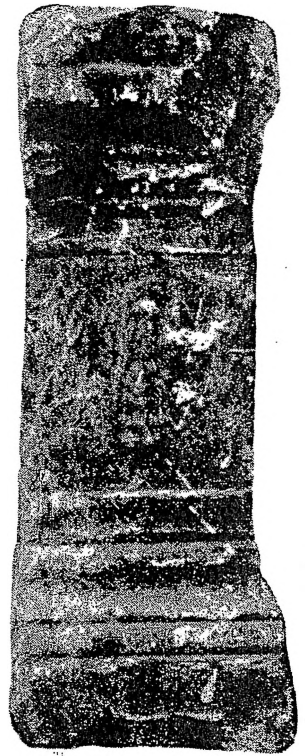
икаких фигуралних престава; тамо су само лисни и цветни орнаменти, који теку истим редовима на све три стране (сл. 9). Горњу, напред знатно

Сл. 11 — Ара из села Лопата.

Сл. 12. — Десни бок аре на сл. 11.

Сл. 13. — Леви бок аре на сл. 11.

испупчену половину заузима лепо стилизовано и обрађено акантово лишће. Испод овога, на нешто натраг повученој и углачаној површини, израђене

су две симетрично распоређене розете, чији се непотпуни делови налазе и на бочној страни. Доле, дуж целе ојачане основе, иде кима.

Сл. 10. је само горњи део Митре, остало је све пропало. — Положај руке, одело, а нарочито капа, искључују сваку сумњу да би се овде могло радити о неком другом лику. Фрагмент има највећу дужину 0.10, а ширину 0.60 м. Не можемо рећи ни где је првобитно стајао, јер смо га накнадно нашли у ископаној и избаченој земљи. Сигурно је само то, да је овај рељеф одавно уништен, јер се види да су преломи врло стари.

Остаје нам још да одредимо приближну старост нашега митреја. — Благодарени наласку неколико новаца Трајана Деција и Требонијана Гала, готово са сигурношћу можемо тврдити, да је наш храм постојао у половини III века по Хр., дакле баш у оно време када је митраизам готово био на врхунцу своје снаге.

При завршетку овога рада сазнали смо за нове трагове Митрина култа, олет у околини Куманова. — Господ. професор Игор Павлов известио нас је: да је у атару села Лопата, 5¹/₂ км. северозападно од Куманова, на месту званом „Дрезга“, откопана једна ара, чији натпис има везе са Митром. — Само место, где је ископан споменик, налази се око један километар западно од села, у сред поља. Свуда уоколо, можда више од једнога километра у пречнику, на сваком кораку виде се поуздани трагови насеља: цигље, комади грнчарије, остаци темеља од зграда, гомиле камења и изломљене цигље, које су сељаци чистећи њиве искипили и наслагали, и т. д. И овде је налазак био случајан: прикупљајући камење за зидање, један сељак наишао је у малој дубини на споменик, извадио га и однео кући.

Споменик, ара, је четвртасто обрађен од ситнозрног мермера са димензијама: 0.75 × 0.27 × 0.22 м. Натпис је урезан врло лепим словима на прочелној страни (сл. 11) и према читању и тумачењу г. Др. Вулића, гласи:

IIII INVCIIII	[Deo (Soli)] inv(cto) или inv(icto) ¹¹
SAL. AVGIIII	pro] sal[ute] augustorum
NIIII TEMPLVM	nostrorum [duo um] templum
VETVSTATE	velustat:
DILAPSYM INPENDIO	dilapsum inpendio
SVO RESTITVIT	suo restituit
APOLLONIDES EOIIII	Apollonides eo[rundem]
SER. SC. STAT. LAMVD.	ser[vus] sc[utator] stat[ionis] Lamud.
GENTIANO ET BASSO CO.	Gentiano et Basso co[nsulibus.]

Са једне бочне стране дат је рељеф Херкула у борби са лавом (сл. 12), док је на другој страни израђен само Херкулов буздован (сл. 13).¹² — Натпис нам пружа два поуздана податка: 1) тачно је датиран, јер се види да је из времена заједничке владе Каракале и Гете, за конзулства Генцијана и Баса, дакле 211 год., и 2) даје и име једне до сада непознате станице: Lamud. — Како је споменик ископан из земље, несумњиво да је он ту in situ нађен, те према томе закључујемо да горе побројани трагови старог насеља потичу од станице Lamud или се бар тако њено име почињало, ако се претпостави да је Lamud само скраћеница од некога незнана имена.

Занимљивост овога натписа повећава се и тиме, што се у лапидарију Музеја Јужне Србије још од раније налази један споменик из околине Куманова, на коме се помиње име овога истога Аполонида. Тај је натпис објавио г. Др. Н. Вулић у Споменику Акад. Наука XXXIX 86, и према његовом читању и тумачењу гласи:

¹¹ У овом другом случају оно CII могло би бити C(autes) или C(autopates), или остатак од G(enio). —

¹² Престављање Херкулеса на Митриним споменицима доста је честа ствар. — *Burckhardt, Die Zeit Konstantins des Grossen, Leipzig 1924, стр. 222.*

N	— — — —] M(ithrae)
FANO MAG.	Fano Mag(no)
PRO SAL. AVG N	pro sal(ute) aug(ustorum) n(ostorum) (duorum)
APOLLONIDES	Apollonides
EORVND. VECT.	eorun[dem vect[igali] y
LYR. SER. OSC. STAT.	lyr[ici] ser[vus] contrascriptor stat[ionis]
LAMVD. QVAM VOVE	Lamud. quam vove
RAT OSC. STAT. VIZI	rat contrascriptor stat[ions] Vizi[ani]
V. S. L. M.	v[otum] s[olvit] l[ibens] m[erito]
Са друге стране:	
GENTIANO ET BASSO CO.	Gentiano et Basso co[nsulibus]

Подударност у датирању и имену казују да се овде ради о истој личности. — Јасно је, дакле, да је овај одушевљени митраиста Аполонид дошао из станице Вицијана (данашњи Вучитрн?) у Lamud. са титулом contrascriptor, па је ту добио унапређење за scrutator-a и тада обновио онај у Лопатама (одн. други) templum vetustate dilapsum. Пошто не располажемо поузданим податцима о тачном месту наласка овога другог натписа, остаје питање: да ли се и он односи на онај храм у Дрезги, где је пронађен први споменик? Једно ипак изгледа поуздано: митреј испод Красте, који се налази неколико километара југоисточно од Куманова не може имати ничега заједничког са аром и натписом из Лопата, које су неколико километара северозападно од Куманова. У колико се према ономе маломе, случајно откопаноме, простору даје судити, изгледа да се у Лопатама ради о једном новом митреју, јер се на месту где је извађена ара налази полукружан зид од римских цигаља, који веома потсећа на апсиду.

Надајмо се да ће будућа ископавања донети нових и поузданијих прилога за тачно решење и ових питања.

Милован Кочић.

RÉSUMÉ

De nouvelles traces du culte de Mithra en Serbie du Sud.

M. Milovan Kokić, attaché au Musée de la Serbie du Sud, décrit dans cet article des traces récemment découvertes de mithraïsme en Serbie du Sud. Ce sont:

1) Les restes d'un „Mithreum“ avec un autel et trois images cultuelles de Mithra, trouvés dans le village de Biljanovac, au nord-est de Kumanovo.

2) Une ara, trouvée dans le village de Lopate, au nord-ouest de Kumanovo et ornée d'une inscription dont il découle qu'il y avait vraisemblablement à Lopate un „Mithreum“ qui fut, en 211 après I. C., restauré par Apollonide, fonctionnaire de la douane à la station de Lamud.